

ՀԱՅ ԿԵՐՆՔ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԻ

„Россія“ կիսապաշտօնական լրագրի այս տարուայ յունուարի երեք համարներում (№№ 1883, 84, 88) Մ. Ի. տառերի տակ թագնուած մի պարոն «վճռում է ուսուցիչներցոյի ուշադրութիւնը դարձնել հայ դպրոցների վրայ գլխաւորապէս երկու պատճառով: Պատճառներից առաջինն ընդհանուր բնաւորութիւն ունի. հայ դպրոցները յարմարաւոր նիւթ են ակնյայտի կերպով ցոյց տալու, թէ առանձին ազգութիւններն ինչ ճանապարհով են կռիւ մղում իրանց դպրոցները ուստական պետական սկզբունքների ազդեցութիւնից առանձնացնելու համար: Երկրորդ պատճառը մասնաւոր բնաւորութիւն ունի. հայ դպրոցների խնդիրը մի շարք առանձնայատկութիւններ ունի, որի հետ արժէ ուսուցիչներցոյին ծանօթացնել, քանի յարմար ժամանակն է»: Եւ յօդուածագիրն սկսում է իւր խոստումը կատարել, ըստ երեւոյթին պաշտպանելու ուստաց պետութեան շահերը: Մենք անկեղծօրէն ցաւում ենք, որ Россія-ի այդ պարոնը իւր այդ գովելի նպատակին ոչ միայն չի հասել, այլ ուղղակի վնասել է պետութեան շահերին. նա դէմ է վնացել բուն իսկ պետական շահերին, ուստ պետութեան սկզբունքներին, ուստական ազգի լուսաւոր և համբերատար ոգուն: Եւ այդ ամենը շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նա մօտեցել է մի հարցի, որին լիապէս ծանօթ չէ, շօշափել է մի ժողովրդի կեանքն ու դպրոցները, որոնց մասին պատահական, հատուկաւոր տեղեկութիւններ ունի, դժբախտաբար զոհ եղած սխալ աղբիւրների կամ իւր իսկ յատուկ միտումների:

Պարոն յօդուածագրի բոլոր մեղադրանքներից մենք միայն մէկին կուզէինք պատասխանել:—Սեզայնական ձգտումներով, ազգային սեպարատիզմով են տոգորուած հայ ժողովուրդն ու նրա դպրոցները, հայ հոգեւորաւ-

նութիւնն ու նրա կրթական հաստատութիւնները, ահա այն ծանր և գերազանցօրէն անհիմն մեղադրանքը, որ այդ պարոնը բարձում է հայ կեանքի և իրականութեան վրայ:

Եւ սակայն մեր կեանքի և դպրոցների, մեր իրականութեան և մամուլի վերաբերմամբ հարեանցի ակնարկը, մի թեթեւ գիտողութիւնն անգամ կապացուցանէր պարոն յօդուածագրին, որ հայ տարրը կովկասում և Ռուսաստանի բոլոր անկիւններում գիտակցօրէն և կամաւոր ամենատառք կապերով կապուած է ռուսաց պետութեան հետ, ազատօրէն ապրելու և նրա հօր հովանու տակ խաղաղ կերպով առաջադիմելու: Ի՞նչ կուլտուրայով է ապրում այժմ մեր իրականութիւնն ու կովկասահայ կեանքը, զրտեղից են գալիս մեր մտաւոր ու հոգեկան պահանջներին բաւարարութիւն տուող հոսանքները, զրտեղ է կրթութիւն ստանում մեր ուսանող երիտասարդութեան 99-րդ տոկոսը, զր գրականութիւնն է, որով մենք այժմ ապրում ենք և դէպի որը թևարձակ սլանում—այս հարցերի պատասխանը յօդուածագրին պարզ և ըմբռնելի կը լինէր, եթէ որ նա հոգ տարած լինէր իւր քննադատելի խնդրին մի փոքր մօտիկից նայել:

Մեզ մեղադրում են, որ մենք չենք ցանկանում մեր դպրոցներում ռուսաց լեզուին պատշաճաւոր տեղ տալ ու գիտակցօրէն խոյս ենք տալիս նրանից, բռնուած լինելով դարձեալ ազգային սեպարատիզմով: Մենք վճռականօրէն բողոքում ենք յօդուածագրի այդօրինակ միտումաւոր ու մոլորեցնող յայտարարութիւնների դէմ և հրաւիրում այդ պարոնին, եթէ նա ցանկանում է ռուս ընթերցողին ծառայութիւն անել, գալ մեր իրականութեան, մեր հասարակական խաւերի միտումներին և ձգտումներին աւելի մօտ ծանօթանալու, այն ժամանակ նա կը զգայ և կըմբռնի, որ մենք չենք կարող այդպէս վարուել, օրովհետեւ դա դէմ է մեր իսկ անհատական, հասարակական շահերին: Ո՞ւմ համար պարզ չէ այժմ, որ ռուսաց լեզուի ուսուցումը և մեր դպրոցներում նրա յաջող դասաւանդութիւնը

մեր իսկ սեփական շահն է և այստեղ անգոր են զանազան միտումներ և կանխակալ մտքեր: Ով ուզում է կովկասում առաջ գնալ և որևէ ասպարիզում գործել, նա պիտի խմանայ պետական լեզուն, և որքան լաւ խմանայ, որքան մօտ ծանօթ լինի նա ռուս կեանքի պատմութեանը, լեզուին և իրաւունքին, այնքան աւելի շատ յոյսեր ունի նա առաջ գնալու, զարգանալու: Նայեցէք հայ վաճառականին, հայ բժշկին, հայ իրաւաբանին ու հայ ուսանողին—գիտեցէք ամբողջ հայ մտաւորականութիւնը—զբանց բոլորի բուն ձգտումն է յետ չմնալ կեանքից, կեանքում մաքառելու բոլոր միջոցներն ունենալ. իսկ ռուսաց պետութեան մէջ այդպիսի լաւագոյն միջոցներից մէկը բուն իսկ ռուսական լեզուն է: Մեզ հարկաւոր չեն այդպիսի յորդորներ ռուսաց լեզուի մասին, անօգուտ և միանգամայն ապարդիւն են միտումաւոր գրուածքները հայկական սեպարատիզմի մասին. այդպիսի գրպարտութիւնները կարող են առելութիւն ծնեցնել մի ժողովրդի մէջ, որն ապրում է ռուսաց պետութեան մէջ, մնալով այդ պետութեան հաւատարիմ ու բարեկամ քաղաքացի:

Կարելի է քննադատել մեր կեանքի այս կամ այն կողմը, մեր դպրոցների այս կամ այն առարկան կամ ծրագիրը, բայց նրանց վերագրել ազգայնական սեպարատիզմ—նշանակում է կրկնել հին, շատ հին գրպարտութիւններ առանց հիմունքի: Գալով պարոն յօգուածագրի քննադատութեան կէտերին, ցաւ ենք յայտնում կրկին, որ յօգուածագիրն անծանօթ է մեր իրականութեան: Մեղադրում է հայ բարձր հոգևորականութիւնը, որ նա իբր թէ աշխատում է հայ եկեղեցական դպրոցները հանել պետական հսկողութիւնից և առանձնացնել. մեղադրում է հոգևորականութիւնը նաև այն բանի համար, որ նա հայ դպրոցական գործերում լայն մասնակցութիւն է տալիս հայ ժողովրդական տարրերին, որ նա հայ եկեղեցական դպրոցներում աշխարհական առարկաներ շատ է մտցրել ու այդ մտքով ու ուղղութեամբ երկարում է մեղադրանքների շարանը:

Մենք այդ բոլորին պատասխանում ենք հետևեալ հարցով—արդեօք ծանօթ է պարոն յօդուածագրին 1905 թուի օգոստոսի 1-ի Բարձրագոյն Ուկազի բովանդակութիւնը, արդեօք կարդացել է նա Կայսերական Հրովարտակի հետևեալ տողերը. «Կովկասի փոխարքան իբրան յանձնուած երկրի պայմաններին ծանօթանալուց յետոյ, ներկայացրել է Մեզ իւր ենթադրութիւնները՝ փոփոխելու համար մի քանի որոշումներ, որոնք վերաբերում են բնակչութեան Հայկական մասին և դժուարացնում են նրա զարգացման կանոնաւոր ու հանգիստ ընթացքը: Բարւոք համարելով հաստատել Մեր փոխարքայի առաջադրութիւնը, Մենք ընդարձակ կրթական միջոցներ ենք շնորհում հայ-լուսաւորչական հոգևորականութեանը ժողովրդի օգտին գործելու համար»:

Այդ պարզ և որոշ խօսքերի իմաստը միթէ չի հասկացել պ. յօդուածագիրը և միթէ այժմ աւելի բան է անում հայ հոգևորականութիւնը, քան Բարձրագոյն Հրովարտակի մէջ ակնարկուած կէտերը: Ժողովրդի համար գործողը—ինչպէս հրամայում է Բարձրագոյն Ուկազը, պէտք է ի նկատի ունենայ այն ժողովրդի շահերն ու ցանկութիւնները, որի համար նա գործի է կանչուած: Իսկ այդ շահերն ու ցանկութիւններն են ուսական մեծ պետութեան մէջ ու նրա բարձր հովանաւորութեան տակ խաղաղ կուլտուրական կեանքով առաջ գնալ, ապրել: Մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքում հոգևորականութիւնը միշտ միասին է գնացել հայ ժողովրդի հետ, դարերի աւանդութիւնը սրբագործել է այդ մասնակցութիւնը և այսօր էլ հայ հոգևորականութիւնը չպիտի լինի, որ մեկուսացնէ հայ ժողովրդին իւր իսկ դպրոցների կրթական-կուլտուրական գործին մասնակցելուց: Բարձրագոյն Հրովարտակը ուրիշ բան չէ ասում, եթէ ոչ Բարձրագոյն սանկցիա է տալիս մեր հայկական դարաւոր աւանդութիւններին:

Պարոն յօդուածագիրը զարմանքով է նկարագրում մեր եկեղեցական ազգային կեանքում ծխական հոգաբար-

ձութիւնը, երէցփոխներին, և նոյն իսկ թեմական առաջ-
նորդներին ու դրանց իրաւասութեան շրջանը—և այդ
ամենը վերագրում է հայ հոգևորականութեանը: Մենք այդ
պարոնին կասենք, որ դրանք բոլորը մեր պատմութեան
հետ են զարգացել, հայ ժողովրդի դարաւոր հաստատու-
թիւններն են, այնքան հին և պատկառելի, ինչպէս այդ
ժողովրդի գիրն ու գրականութիւնը, դպրոցն ու ուսում-
նարանը: Գլխաւոր խնդիրն այստեղ այն է, թէ այդ բոլոր
հաստատութիւնների մէջ հայ ժողովուրդն արդեօք սեպա-
բատիզմի, հակամարտութեան ոգին է հանդէս բերում դէպի
նուս պետութիւնը, թէ՞ ուսս մեծ ազգի հովանաւորութեան
և նրա գորեղ պաշտպանութեան տակ օրէնքների սահման-
ներում խաղաղ կուլտուրական աշխատանքով առաջ գնալու
ձգտում: Յօդուածագիրը պնդում է առաջինը, մենք հա-
մարում ենք նրա ամբողջ յօդուածը միտումաւոր խեղա-
թիւրում և առթից օգտուելով մի անգամ ևս ասում. Ռու-
սաց պետութիւնը յանձին հայ ժողովրդի ունի կրթական
կուլտուրական խաղաղ աշխատանքով ոգևորուած և տո-
գորուած հպատակներ, որոնք ուսսաց պետութեան հետ
անկեղծ բարեկամական կապերով կապուած լինելուց աւելի
շատ օգուտ ունին քան ուսս պետութիւնը հայ ժողովր-
դից: Ով այդպէս չի մտածում, ով այլ կարծիքի է, նշա-
նակում է մեր իրականութեանն անժանօթ է, կամ դիտմամբ
թիւր կարծիքներ է տարածում: Վերջին տեսակի լուրերն
ու յօդուածները մի մեծ փրսս ունին—նրանք ամենից
շատ փրսսում են ուսսաց պետական շահերին կովկասում,
որովհետեւ յուզում և պղտորում են խաղաղ ժողովրդի
միտքը:

Ռուսահայ մամուլը յուզող հասարակական հարցերից
մէկն այժմ դպրոցականի կողքին՝ Հայկական տպա-
գրութեան չորսհարիւրամեակի խնդիրն է: Այս
տարի լրանում է չորս դար այն օրից, երբ մինչև այժմ
մեզ հասած տեղեկութիւնների համաձայն առաջին հայե-

ըէն գիրքը տպուեցաւ 1512 թուին, այսինքն ընդհանրապէս առաջին գրքի տպագրութիւնից 62 տարի յետոյ. (Յովհաննէս Գուտտեմբերգը մետաղեայ տառերը հնարեց 1436 թուին, իսկ առաջին լատիներէն աստուածաշունչը տպեց 1450 թուին):

Այդ յորելեանը արտաքոյ կարգի կարևոր և նշանակալից մի տօն է մեզ հայերիս համար. նա մեր գրականութեան, մտաւոր յառաջագիմութեան և ընդհանրապէս վերջին շրջանի մեր քաղաքակրթութեան տօնն է: Դա այն ամենի տօնն է, ինչ որ մենք հայերս հանդէս ենք բերել մտաւորի, հոգեկանի և գրականի շրջաններում: Երբեմնակի լսուող սկեպտիկ և բացառական ձայների հակառակ՝ մենք կասենք, որ շատ, չափազանց շատ բան է տուել Գուտտեմբերգի գիւտը մեզ հայերիս, եթէ մանաւանդ ի նկատի առնենք այն դժուարին պայմանները, որոնց մէջ յաճախ եղել է հայ գիրքը, այն ակամայ և դժուարանցանքի ուղիները, որոնց վրայով քայլել է բազմաշարձար հայ գիրքը, այն օտար և անհիւրընկալ հորիզոնները, որոնց տակ շատ անգամ ստիպուած է եղել թափառել հայ մատենանը: Տեղերը յաճախակի փոխելով, երբեմն հարաւի պայծառ երկնքի տակ, յարմարաւոր ու գոհ, երբեմն հիւսիսի մշուշապատ երկնակամարի—մռայլ հորիզոնների մէջ—երկու գէպքումն էլ օտար ու բուն երկրի կարօտը ձակտին—միշտ առաջ է գնացել հայ գիրքը, արձագանք տալով հայ ժողովրդի, հայ մտաւորականութեան ժամանակի պահանջներին, միշտ հոգևոր ու մտաւոր սնունդ տալով այն ժողովրդին, որին ծառայելու համար հանդէս էր եկել:

Համարեա բոլոր հայ գաղութներում երևան է եկել նա, համարեա ամենուրեք ուղեկցել է նա հային ու այդ հանգամանքը առաւել քան որևէ այլ բան պատիւ է բերում հայ ցեղին, յառաջագիմելու, քաղաքակրթուելու նրա տենչանքին: Սակայն նա հանգստանալ կարող էր վերջիվերջոյ բուն իսկ հայրենիքում, սպիտակափառ Մասիս հովանու տակ, նրա հարազատ ու սիրագործով թեերի տակ:

և երբ նա միանգամ այստեղ հաստատուեց, այլ ևս չէր թողնելու հայ իրականութիւնը:

Ծիշտ է, օտար վայրերում նա ունեցել է երբեմն ծաղկման շրջաններ, տուել է առատ պտուղներ, երբեմն օտար հորիզոնների տակ նա եղել է լուսաւոր աստղ հայրենիքում խարխափող ժողովրդի համար, բայց նրա ազատութիւնն ու ուրախութիւնը պէտք է որոնել բուն իսկ հայրենիքում, հայ ժողովրդի մէջ, նրա ցաւերին ու դարգերին գիտակ և կարեկից, նրա ուրախութիւններին ու բերկրանքին խնդակից: Հայ մատեանը իւր բուն դերի մէջ կարող էր մտնել միայն հայ իրականութեան սահմաններում: Եւ այն օրից նա յառաջագիմել է մերթ դանդաղելով ու յամբընթաց, մերթ սրընթաց և ոստիւններով — բայց միշտ յառաջխաղաց, միշտ անշեղ իւր կէտ նպատակին դիմելով: Անշուշտ շատ ազգերի մենք կարող ենք նախանձով նայել ու տեսնել, ինչքան արդիւնք, ինչպիսի հարստութիւն են հանդէս բերել նրանք թերեւ աւելի կարճ ժամանակում քան մենք հայերս չորս դարում: Բայց ով ի նկատի ունենայ հայ ցեղի և իրականութեան մարտիրոսագրութիւնը, ով չմոռանայ այն անբնական ու դժուարին կացութիւնը, որի մէջ դրուած է եղել հայ ազգը այդ միջոցին, նրա սիրան անշուշտ մի անհուն բերկրանքով կըլցուի, որ հայն ունեցել է գեռ քաջութիւն և արիութիւն տանելու բախտի հարուածները, փրկելու իւր մտաւոր ու հոգեկան կեանքը, ազատելու իւր գիրքը մարտիրոսագրութիւնից ու բերելու մեզ հասցնելու:

Մեր ազգային մի քանի գանձերի կողքին հայ զիրն ու գրականութիւնը ամենամեծ գանձն է, որոնցով մենք այսօր պարծենալ կարող ենք: Փառք և պատիւ բոլոր նոցա, որոնք արհամարհեցին անձնականն ու նիւթականը, որոնք երկար ու ձիգ զոհողութիւնների միջով առաջ տարան հայ գրքի դժուարին գործը և մեզ այսօր եզակի առիթ տուին տօնելու հայ տպագրութեան չորսհարիւրամեակի պանծալի հանդէսը: Դա անգուգական տօնն է ամենքի, որոնք այդ չորս հարիւր տարուայ ընթացքում աշխատել են ու նպաս-

տել հայ մտքի մշակման, հայ հոգու լաւագոյն արդիւնքների, հայ յոյզերի առողջ գեղումների, դա համայն հայութեան լաւագոյն մտքերի, ազգային մտաւորականութեան փառապանծ տօնն է:

Եւ զարմանալի չէ, որ այսօր հայ ամբողջ մամուլը միալար երգում է այդ տօնը հանդիսաւորապէս յաւերժացնելու անհրաժեշտութիւնը և կոչ է անում հայ ազգի բոլոր խաւերին արձագանք տալ դրան: Մենք լիայոյս ենք, որ այդ կոչն արձագանք կը գտնի ու հայ տպագրութեան տօնը ձուլուելով իրան յատուկ պատշաճ ու վեհ ձևերի մէջ, կը դառնայ մեր ազգային գերագոյն հանգէսներից մէկը:*)

Հայ թերթերն ու ամսագրերը լի են տարավերջի խոհերով, անցեալ տարուայ ազգային հասարակական կեանքի հասարակական նկարագրով, նրա մանրամասն քննադատութեամբ: Պակաս չեն նաև յօդուածներ, որոնք տպագայի նկատմամբ յայտնում են մի շարք ցանկութիւններ ու դրանց իրականացումը սպասում մեր ազգային կուլտուրական, եկեղեցական բարձրագոյն հաստատութիւններից ու հայ ժողովրդի ղեկավարող մտքերից:

Յատկապէս տոճկահայ թերթերի մէջ առանձին կերպով աչքի են ընկնում այն բազմաթիւ նկարագրութիւններն ու յուսահատ խորհրդակցութիւնները, որոնք արւում են թիւրքական Հայաստանի անապահով և վտանգաւոր կացութեան առթիւ: Տաճկահայի վիճակն այլ ևս անտանելի է դառնում դաւառներում, սկսած Կիլիկիայից մինչև Վանի վիլայէթը, Կարինից մինչև Տիգրանակերտ՝ թիւրքիայի վիճակին լաւ ծանօթ անձնաւորութիւնների տարակոյսն

*) Վերջերս հայ մամուլի մէջ վէճ է ծագել հայ տպագրութեան սկզբնաւորութեան հիշտ ժամանակի մասին: Պ. պ. Ս. Մալխասեան և Խաթ. առաջարկում են յորեկանը յետաձգել, որովհետև հայ տպագրութիւնը սկսուել է ոչ թէ 1512-ին, այլ 50-60 տարի յետոյ: Մենք նպատակայարմար կը համարէինք, որ այդ տարակոյսները մի գիտակ և ձեռնահաս մտեմտաբոլոր կողմից փարատուէին:

ու երկիւղը տաճկական սահմանադրութեան հանդէս գալու առթիւ արտայայտուած խանդավառ յուսադրութիւններէ դիմաց՝ մինչև այժմ ոչ միայն չփարատուեցին, այլ գնալով խտացան և այսօր սպառնացող կարկտաբեր թղպերի պէս կախուել Հայ գաւառներէ առանց այն էլ սղտոր ու մշուշապատ երկնակամարի վրայով: Հաւաստիացումներ եղան թիւրքական բարձրաստիճան անձնաւորութիւններէ կողմից, նոյնիսկ մինիստրների միջից մարդիկ եղան, որոնք սպառնացին հրաժարուել, եթէ տաճկահայ իրակահունքները ամենամօտ ապագայում չբարեփոխուի. բայց վիճակը գնալով վատթարացել է և այսօր հայ ժողովրդի դրութիւնը անտանելի է գաւառների մէջ քիւրդ ցեղապետների, բէյերի և աղաների անլուր ոտնձգութիւնների և թիւրք պաշտօնեաների դատապարտելի անտարբերութեան դիմաց:

Տաճկահայաստանի յուսահատական վիճակը կենդանի հետաքրքրութիւն է յարուցանում գաղութների մէջ. մասնաւորապէս Ամերիկայի շատ քաղաքներում հայ գաղութները միթինկներով և գրութիւններով բողոքում են պետութեան անտարբերութեան դէմ և պահանջում են շուտափոյթ անյետաձգելի միջամտութիւն: Իսկ Լոնդոնի հայ գաղութը՝ անգլիական ազատ կարգերի մէջ սնուած առաջին պարլամենտական քայլն է արել, մի յատուկ պատգամաւորութիւն է ուղարկել Լոնդոնի Օսմանեան դեսպանի մօտ: Պատգամաւորութիւնը թուելով վերջերս հայաբնակ նահանգների մէջ այն բազմաթիւ հարստահարութիւնները, առևանգումները, սպանութիւնները և գրաւումները, խնդրել է, որ դեսպանը միջնորդէ Օսմանեան կառավարութեան մօտ, որպէս զի ստիպողական միջոցներ ձեռք առուեն Օսմանեան պետութեան հայ քաղաքացիների կեանքի, ինչքի և պատուոյ ապահովութիւնը վերահաստատելու: Դեսպանը լսելով այդ ամենը ու իւր համամտութիւնն արտայայտելով, հետեւեալ օրն և եթ մի ընդարձակ և խիստ ստիպողական հեռագրով դիմել է Պօլիս և յայտնել պատգամաւորութեան ցանկութիւնը:

Սակայն այդ դիմումների և Օսմանեան կառավարութեան հաւաստիացումների նկատմամբ դժբախտաբար մենք ոչ մի հիմք չունենք լաւատես լինելու: Թիւրքիայի արդի ներքին և արտաքին տաղնապը բնաւ ժամանակ ու յարմարութիւն չի տալիս թուրք պետական գործիչներին լրջօրէն մտածելու հայ ժողովրդի անտեսական և հասարակական դրութեան մասին: Այն էլ հարց է, որ եթէ ժամանակ և յարմարութիւն ունենան օսմանեան պետութեան ներկայացուցիչները, որքան կը ցանկանան զբաղուել հայ գաւառների վիճակով:

Տաճկահայ գաւառներում այժմ հայ կեանքի ամենախոշոր վէրքերից մէկը հողային հարցն է: Այս խնդրով շահագրգռուած են հաւասարապէս հայ և քիւրդ, և նրա այս կամ այն կերպ լուծումից շատ բան է կախուած: Մի մանրամասն յօդուածով Երուանդ վարդապետ Փերտահճեանը («Բիւզանդիոն» թիւ 4625) յենուած իւր դիտողութիւնների և փորձի վրայ, աշխատում է լոյս սփռել հողային խնդրի վրայ: Յայտնի է, որ հայերը այն սոսկումի և կոտորածի օրերից յետոյ թողին իրանց երկիրն ու հողերը, տունն ու տեղը և անէծքով ու դառնութեամբ հեռացան իրանց հայրենիքից: Այդ հողերի և կալուածքների իսկական հարադատ դարաւոր տէրերին յաջորդեցին քիւրդերը, որոնք տիրացան խողխողուած կամ արհաւիրքներից փախուած տուած հայերի ամբողջ ժառանգութիւններին, բոլոր գիւղերին: «Լեռներու և ձորերու մէջ քիւրդ պէյերէ և աղաներէ ոմանց ունեցած ազդեցութիւնը Համիտ անգամ երբեմն չէր վայելեր իւր բանակներուն մէջ»: Յարգելի յօդուածագրի կարծիքով մեղաւորը ոչ թէ քիւրդ ցեղն է, այլ նրա ցեղապետները, նրա աղաներն ու բէյերը: «Քիւրդ աղքատիկ գոսակարգը խեղճ, փախկոտ, կոյր համակերպող մ'է, չարիք կը գործէ աւելի իւր պետերուն թելադրութիւնովը»: — Չմոռանալով ցեղապետների զրգուիչ և աւերող ազդեցութիւնը, այսքանն ասենք, որ քիւրդ ցեղը դարեր շարունակ ապրելով այն պայմանների մէջ, ինչ որ այսօր տիրող են դեռ Տաճկաստանում, տեսել և սովորել է այդ

իրաւակարգին, այսինքն մի կարգ, որանդ թաւանողը քիւրդն է, աւերողն ու յափշտակողը միշտ քիւրդն է, իսկ աշխատողն ու տանջւողը, համբերողն ու տանողը հայ գիւղացին: Բնականօրէն նրա բնագոյններն ևս այդ ուղղութեամբ պիտի դարգանային, բնականօրէն նա ևս՝ սոսկական քիւրդը, նոյնպիսի մի պատուհաս պիտի դառնար խեղճ հայ գիւղացու գլխին, ինչպէս և նրա բէյն ու ցեղապետը: Ինչ կասկած, որ քիւրդ աշիրէթները և ազաների շահատակութիւնների տակ հեծում են թէ քիւրդ և թէ հայ ժողովուրդները: Բայց նոյնքան և անկասկած է, որ հայի տանջանքն ու հարստահարութիւնը կրկնակի է — քիւրդ ցեղապետի և քիւրդ ժողովրդի դիմաց, էլ չենք խօսում թիւրք պաշտօնեաների մասին: Եւ կարծել, թէ այդ դարաւոր դրութիւնը մի քանի մեծախօս և պարծենկոտ, բայց իրօք սին և դատարկ տարիների ընթացքում փոխել է, առնուազն միամտութիւն կրկնէր:

Յաւին դարման անելու միակ ճարը հային դարձեալ հողատէր դարձնելն է: Թէ ինչ եղանակով կարելի է հողերի վերադարձն ապահովել, այդ մասին կան տարբեր առաջարկներ: Փերտահճեան վարդապետն օրինակ առաջարկում է գործը դատարանի միջոցով անել, Գոնել և հաւաքել հին կալուածագրերը և փաստաթղթերը և կրթնած դրանց վրայ դատ բաց անել քիւրդ յափշտակիչների և կեղեքողների դէմ, որոնք իրանց սրի ու դազանաւարոյ բնագոյնների վրայ յենուած՝ ժողովրդին դարձրել են իրանց ստրուկներ: Մի այլ պարոն («Բիւզանդիոն» թիւ 4630) ի նկատի ունենալով որ խնդրի այդկերպ լուծումը կարող է անգութ և արիւնաքամ բռնաւորների թշնամութիւնն հայ ժողովրդի վրայ աւելի ծանրացնել, առաջարկում է, որ հայ ժողովուրդը կառավարութիւնից ուրիշ հողեր պահանջի, ուրիշ տեղերում, թերեւս աւելի լաւ հողեր: Այդ կարծիքը մենք միանգամայն անհիմն չենք գտնում: Խնդիրն այստեղ լաւ և վատի վրայ չէ. հայ գիւղացին իւր սեփական հողի վերադարձն է պահանջում, այդ սեփականութիւնը նրանից խել են, ապօրինաբար յափշտակել: Ինչ խօսք կարող է

լինել աշտեղ փոխարինման մասին: Ինչ որ խողան գաշտեր և անապատներ ուղարկել հայերին, որոնք իրանց արդար քրտնքով մշակուած դաշտերն են յետ ուզում— նշանակում է չթափանցել այս հասարակական խնդրին և իրաւական կողմը: Այսպէս թէ այնպէս խնդիրը հրապարակի վրայ է և Օսմանեան պարլամենտն ու նրա կառավարութիւնը, եթէ ուզում են անկեղծ ապացոյց տալ ժողովրդասիրութեան, պէտք է անյապաղ ձեռնարկեն այս խնդրի լուծմանը:

Անցեալ 1911 թուականը հայ եկեղեցին իւր ամբողջութեամբ համարեա ապրել է սպասողական օրեր, այդ դրութիւնն այժմ դեռ շարունակւում է ընդհանուր առմամբ: Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը դեռ հաստատուած չէ, որով դեռ մեր պաշտօնական, եկեղեցական ու զպրոցական հաստատութիւնների շատ խնդիրներ, որոնք կապուած են կաթողիկոսի հետ, առկա են մնացել: Սակայն լիայոյս ենք, որ նորընտիր Հայրապետը շուտով հնարաւորութիւն կունենայ շարունակելու և առաջ տանելու մեր ազգային-եկեղեցական հաստատութիւնների խաղաղ և կուրսուրական աշխատանքը ժողովրդասէր և լուսամիտ ուղղութեամբ:

Նորերումս ընտրուած տաճկահայոց պատրիարք Տ. Յովհաննէս արքեպ. Արշարունին հանդիսաւոր կերպով իւր ուխտն է արել Պօլսի Հայոց մայր եկեղեցու մէջ՝ ծնրադիր արտասանելով հետեւեալ խօսքերը. «Առաջի Աստուծոյ և ի ներկայութեան ազգային ժողովի հրապարակաւ կուխտեմ հաւատարիմ մնալ սահմանադրական օսմանեան պետութեան և ճշմարտապէս հսկել ազգային սահմանադրութեան անթերի գործադրութեանը»:— Սուլթանական հաստատութիւնից յետոյ ս. պատրիարքը մի շարք պաշտօնական այցելութիւններ է արել, ամենից առաջ ընականօրէն սուլթանին: Սուլթանի մօտ արտասանուած իւր ճառի մէջ ս. պատրիարքը յատկապէս շեշտել է սահմանադրութեան անշեղ կատարման մասին: Ս. պատրիարքի ընդունելու-

թիւնը սուլթանի և նրա մինիստրների կողմից եղել է շատ սիրալիր:

Մինչդեռ Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնն ու Պօլսի հայոց պատրիարքութիւնը դաան իրանց արժանաւոր հովուապետերը, Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը դեռ ևս անգլուխ է մնում և նրա աթոռը թափուր ու անմխիթար:

Նախանձելի չէ նաև Կիլիկիոյ Հայոց վիճակը: Այստեղ մխիթարականն այն է սակայն, որ Կիլիկիայի Տ. Սահակ կաթողիկոսը ամեն կերպ աշխատում է իւր բարձր կոչմանն ու աստիճանին համապատասխան գործ ու արդիւնք ցոյց տալ: Նա ամեն հնար գործ է գնում վերականգնելու Կիլիկիայի աւերակները և օգնելու ժողովրդի քայքայուած վիճակին: Սակայն ինչպէս ճիշտ նկատում է «Տաճար»-ի յօդուածագիրը, Կիլիկիոյ կաթողիկոսը վերջիվերջոյ շատ քիչ բան կարող է անել, եթէ առանձին և անօգնական մնայ: Հարկաւոր է, որ կենդրոնական վարչութիւնն ու ազգային ժողովը իւր մտածողութեան գլխաւոր առարկաներից մէկը դարձնի Կիլիկիան, հարկաւոր է, որ նրանք «Կիլիկիան մտածեն, Կիլիկիան չմոռնան»:

Վերջին ժամանակներս Տաճկաստանի հայ կաթողիկ համայնքի մէջ անբաւականութիւնը զնալով ծայրայեղ չափերի է հասել Թերզեան պատրիարքի դէմ: Անբաւականութեանց գլխաւոր պատճառն այն է, որ ս. Թերզեանը իրան համարում է «պատրիարք ողորմութեամբն Աստուծոյ» և իրան ընտրող ժողովրդին չի ուզում ամենեկին հաշուի առնել: Նա իւր պատրիարքութիւնն անուանում է երկնատուր, երկնապարզ և իրան պատասխանատու չէ համարում ժողովրդի առաջ: Ինչպե՞ս է, որ նա իւր վստահութիւնն ու հեղինակութիւնը իսպառ կորցնէր:

Այդպէս անմխիթար չէ հայ բողոքականների գրութիւնը. նրանք շարուկում են լաւագոյն յարաբերութիւններ պահպանել Պօլսի պատրիարքի հետ և մամուլի մէջ մշակում և զարգացնում են այդ բարեկամութիւնը և ցաւում ազգի գլխին եկած աղէտների համար:

Գ. Ալբուհեան.